

İlk Dönem Hanefî Fakihlerden Ebû Zeyd ed-Debûsî ve Tasavvufa Dair “*el-Emedü'l-aksâ*” İsimli Eseri

One of the Hanafî Jurists (Faqihs) of First Period, Ebû Zeyd ed-Debûsî, and His Book on Sufism "al-Emedü'l-Aqsa"

Nasi ASLAN – Mustafa Şeref AYDIN

Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı, Professor, Çukurova University Faculty of Theology Department of Islamic Law, nasiaslan@cau.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0871-5102>.

Dr, Gaziantep Müftülüğü, Dr, Gaziantep Provincial Müfti Office, mustafaserefaydin@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8899-477X>.

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Arařtırma Makalesi / Research Article
Geliř Tarihi – Date Received	24 Haziran / June 2022
Kabul Tarihi – Date Accepted	26 Eylül / September 2022
Yayın Tarihi – Date Published	30 Eylül / September 2022
Yayın Sezonu - Pub Date Season	Eylül / September

Atıf / Cite as: Aslan, N. – Aydın, M. Ş. (2022), İlk Dönem Hanefî Fakihlerden Ebû Zeyd ed-Debûsî ve Tasavvufa Dair “*el-Emedü'l-aksâ*” İsimli Eseri/One of the Hanafî Jurists (Faqihs) of First Period, Ebû Zeyd ed-Debûsî, and His Book on Sufism “*al-Emedü'l-Aqsa*”. Turkish Academic Research Review, 7 (3), 801-826. Retrieved <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr/issue/72766/1135193>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Copyright © Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

İlk Dönem Hanefî Fakihlerden Ebû Zeyd ed-Debûsî ve Tasavvufa Dair “*el-Emedü'l-aksâ*” İsimli Eseri

Nasi ASLAN – Mustafa Şeref AYDIN

Öz

Asr-ı saadet ve onu takip eden birkaç asırda İslami ilimlerin net bir şekilde taksim edildiği ve birbirlerinden kalın çizgilerle ayrıldığı söylenemez. Bundan dolayı ilk dönem Müslüman âlimlerin genelde bu ilimlerin tamamını tahsil ettikleri ve farklı alanlarda eserler telif ettikleri görülür. Daha sonra İslam dininin temel hükümleri genel olarak itikad/akaid, amel ve ahlak şeklinde üç grupta değerlendirilmiştir. Bunlardan itikadî konular İslami ilimler içerisinde Akaid ve Kelam ilminin, amelî konular Fıkıh ilminin ve ahlak alanı da Tasavvuf ilminin uğraş alanı olmuştur. İlimlerin tasnif edilmesi ile her bir ilim dalında temayüz etmiş ilim adamları ortaya çıkmaya başlamıştır. Bununla beraber ilimlerin farklı kategorilerde ele alınmaya başlandığı dönemlerde de bazı âlimlerin yine İslami ilimlerin farklı dallarında eserler yazdıkları, bazı âlimlerin ise daha çok derinleştiği alanda eser telif ettikleri görülmektedir. Hanefî fakihî olan Debûsî'nin (ö. 430/1039) de fıkıhın fûrû ve usul alanında öne çıkmış olmakla birlikte tasavvuf/ahlak konusunda da derin bilgiye sahip olduğu bu alanda kaleme aldığı “*el-Emedü'l-Aksâ*” adlı eserinden anlaşılmaktadır. O, bu eserinde ele aldığı tasavvufî konuları sûfi müelliflerden hiç de geri kalmayacak şekilde ortaya koymakta, kişiyi felaha veya azaba götürecek amelleri ayrıntılı olarak açıklamaktadır. Debûsî, ele aldığı konularla ilgili açıklamalarında konuya dair birçok ayet ve hadise de eserinde yer vermektedir. Bu konuda dikkat çeken bir husus ise Debûsî'nin bu eserinde, Hz. Peygambere aidiyeti konusunda şüpheler barındıran, muhaddislerce zayıf, hatta uydurma sayılan bir kısım rivayetleri doğrudan Hz. Peygambere nispet ederek aktarmasıdır ki, bu husus bir kısım tasavvuf kaynaklarında da sık rastlanan bir durumdur. Bu şekilde eleştiri konusu olabilecek bazı hususlara rağmen Debûsî'nin kaleme aldığı ve genel olarak tasavvufa dair konuları işlediği *el-Emedü'l-aksâ* isimli eseri, birçok yönüyle ele alınmaya ve kendisinden istifade edilmeye değer önemli bir kaynak konumundadır. Aynı şekilde bu eser, genel olarak fakihliği ile tanınmış olan Debûsî'nin tasavvufî yönünü de ortaya koyması yönüyle dikkat çekicidir.

Anahtar Kelimeler: Debûsî, Fakih, Fıkıh Usulü, Tasavvuf, *el-Emedü'l-Aksâ*.

One of the Hanafi Jurists (Faqih) of First Period, Ebû Zeyd ed-Debûsî, and His Book on Sufism "*al-Emedü'l-Aqsa*"

Abstract

It cannot be mentioned that Islamic sciences were divided in such a clear way and that they were separated from each other with thick lines in Age of Bliss (Early Muslim Society) and the following several centuries. For this reason, it is seen that early Muslim scholars generally studied all of these sciences and compiled works in

different fields. In later periods the basic provisions of Islamic Religion have generally been evaluated in three groups; faith, deeds and morals. Among the Islamic sciences, the subjects of faith have been the fields of Aqa'id and Kalam, whereas the practical subjects; of the fields of Fiqh, and the morals; in the field of Sufism. However, with the classification of sciences, scientists, in each branch of science, began to come forward. Therewithal, in the periods when sciences were started to be reviewed in different categories, it was seen that some scholars still gave works in different branches of Islamic sciences, and some of them; in the field that they were steeped themselves in more. It is understood from his work named "al-Emedü'l-Aqsâ", which he wrote in this field, that a Hanafî jurist (faqih), Debûsî, (d. 430/1039) also has deep knowledge on sufism/morality by coming to the fore in the field of branches fiqh and usul al-fiqh. He has presented the mystical subjects he deals with in this work, in a way that does not fall short of those of Sufî authors, and explains in detail the deeds that will lead a person to success/salvation or torment. Debûsî also includes many verses and hadiths on the subject in his explanations about the subjects he deals with. Another point that draws attention is that, in this work of Debûsî, some narrations, that includes doubts about whether they belong to Prophet or not and are considered weak and even make-up, are directly attributed to Hadrat Prophet, and this is a common case in some sufi sources. Despite some issues that may be subject to criticism in this way, Debûsî's work named al-Emedü'l-aqsâ, in which he deals with the subjects of Sufism in general, is an important source worth considering and benefiting from in many aspects. Likewise, this work is remarkable in that it reveals the mystical aspect of Debûsî, who is generally known for his jurisprudence.

Keywords: Debusi, Faqih, Usul al-Fiqh, Sufism, al-Emedü'l-Aqsa.

Structured Abstract

The basic provisions of Islamic Religion have generally been evaluated in three groups; faith, deeds (action) and morals. Among the Islamic sciences, the subjects of faith have been the fields of Aqa'id and Kalam, whereas the practical subjects; of the fields of Fiqh, and the morals; in the field of Sufism. However, it cannot be mentioned that Islamic sciences were divided in such a clear way and that they were separated from each other with thick lines in Age of Bliss (Early Muslim Society) and the following several centuries. For this reason, it is seen that early Muslim scholars generally studied all of these sciences and compiled works in different fields. However, later, with the classification of sciences, scientists, in each branch of science, began to come forward. Therewithal, in the periods when sciences were started to be reviewed in different categories, it was seen that some scholars still gave works in different branches of Islamic sciences, and some of them; in the field that they were steeped themselves in more. The Hanafî jurist (faqih), Debûsî, (d. 430/1039) also has deep knowledge on sufism/morality by coming to the fore in the field of branches and fiqh and usul al-fiqh.

Abu Zeyd ed-Debusi lived in the regions of Samarkand and Bukhara between the years 367-430 AH and is one of the leading jurists of the Hanafis in that region. His line of knowledge is based on Imam Muhammad and Abu Hanifa in two different ways. Debûsî was the scholar who helped revive the Hanafî tradition of Iraq in Bukhara when it lost its importance in Baghdad in the 5th century AH; and with his influence, the classical structure of the fiqh theory of the Hanafî sect was built in Central Asia. And thanks to his work, this region had become the only center where Hanafism was effective both intellectually and socially.

In terms of scope and general approach, Debûsî had a decisive influence on the methods of Pezdevî (d. 482/1089) and Serahsî (d. 483/1090), which were written after his death and were accepted as the indisputable basic classics of the Hanafi method. Therefore, he has been regarded as one of the three scholars who were known as the founders of Hanafi fiqh theory together with Pezdavi and Serahsî. It is a fact that his influence is not limited to Hanafi fiqh scholars, but extends to scholars of other fiqh sects such as Ghazali (d. 505/1111) and Fahreddin er-Razi (d.606/1210). Because it is seen that they included Debûsî's remarks in their works. It is stated that it is possible that his works were transferred to Andalusia through Ibn al-Arabi (d.0543/1188), and that he even influenced Ibn Rushd (d. 595/1198), the great philosopher and jurist of Andalusia. It has been accepted that he had enough knowledge of legal disputes and debates, especially to reveal the science of khilaf (discord science/hîlâf).

Debûsî is generally known for his books on fiqh and fiqh procedures. However, it is seen that Debûsî did not only stand out with his jurisprudence and proceduralism, but also that he was a versatile intellectual scholar with a wide range of interests extending to comparison between fiqh sects (hîlâf), mysticism, theology and even philosophy. For example, his work, al-Emedü'l-aqsâ, which is also the subject of this study, is an important work that reveals his interest in the mystical field. He presents the mystical subjects he deals with in this work in a way that does not fall behind the Sufi authors, and explains in detail the deeds that will lead a person to salvation or torment.

The purpose of writing this article is to introduce Debûsî's work entitled al-Emedü'l-aqsâ, which covers the subjects of mysticism in general, and to reveal Debûsî's mystical aspect within the framework of this work. In this work, he tried to reveal the subjects, which were generally handled by sufi authors, in his own style. In our article, first of all, brief information about the scientific environment in which he grew up, his teachers and students is given, and then his work el-Emedü'l-aqsâ is introduced in terms of its content.

This work of Debûsî consists of an introduction and eleven chapters. In the introduction part, Debûsî briefly described the liberty of man and mentioned the means of realizing this liberty. The topics in the book are discussed under the following headings: 1. Jihad with the Nafs. 2. The Wisdom of the Original of Creation. 3.Four Chapters. 4. Servitude (Ubudiyet). 5.Faqr. (to be in need) 6. Commandment. 7. Prison (World) and Hometown (hereafter). 8. Mizan/Balance (Scale). 9. Categories of People in Religion. 10. Suffering (Hardship) and Cheating 11. Invitation, Ru'yet, Glad Tidings.

As a result, Debûsî, who is known for his important works in the fields of fiqh and jurisprudence, has a book entitled 'al-Emedu'l-aqsâ', which we have introduced in this article, in the field of mysticism and ethics.

It is seen that the issues that he deals with and examines in this work are the subjects that are also reviewed in other Sufi works in general. Therefore, it can be said that he has a full knowledge of the field of Sufism to the extent that he has written an important work in this field. Although there is no information in the sources that he attached to a Sufi master, it can easily be said that he was at least as competent in this field as the Sufis when we look at the subjects he dealt with and examined in the book.

He himself stated that he had written in both the practical/external and the esoteric field of fiqh, and he tried to reveal the integrity of fiqh and mysticism and that there was no conflict between them. Being aware of the temporary nature of the world and its blessings, he sensitively emphasized that the heart should be given importance like the Sufis do. He saw the nafs and the devil as enemies. He stated that salvation is only by obeying the shar'i orders and avoiding prohibitions as much as possible.

In this work, Debûsî also included many verses and hadiths related to heart practices, advice and similar topics. However, as in other works of Sufism, it is seen that he sometimes attributed some narrations, which did not have a reliable isnad, to Hadrat Prophet. However, it should be noted that most of these narrations, although not hadith, appear as the words of one of the predecessors or the words of one of the famous Sufis. As the last sentence, we can say that Debûsî's work *al-Emedü'l-aqsâ*, in which he deals with the subjects of Sufism in general, is an important source worth considering and benefiting from in many aspects.

Giriş

İslam'ın ilk dönemlerinde İslami ilimler arasında net bir ayırım olmadığından, bu dönemlerde yetişen âlimlerin çok yönlü oldukları görülür. Bu nedenle o asırlardaki âlimler, İslami ilimlerin hemen hemen her alanında eserler vermişlerdir. Çünkü ilk dönemlerde âlim denince onun her sahada tadrîste bulunması ve eser vermesi anlaşılırdı. Her ne kadar bazı âlimler bir yönleriyle daha çok tebarüz etmiş olsalar da bu durum onların diğer sahalarda kitap yazmadıkları anlamına da gelmemektedir. Bu belirtilen durum, ilk dönemlerde fıkıhın tarifinde de kendini göstermektedir. İlk dönemlerde fıkıh kavramı için yapılan en meşhur tariflerden birisi Ebû Hanife'ye (ö. 150/767) ait olan şu tariftir: “Fıkıh; kişinin (mükellef bir kimsenin) lehine ve aleyhine olan şeyleri bilmesidir.” (Sıgnakî, tsz: I/7; Buhârî, tsz: I/11; Sadrüşşeria, tsz: I/16; Molla Hüsrev, 1321h: 10) Bu tarifte zikredilen “lehine ve aleyhine olan şeyler” kısmı itikâdiyyât-kelam ilmini, vicdâniyyât-ahlak ve tasavvuf ilmini ve amelîyyât-fıkıh ilmini kapsamaktadır. Kelam ilmi imanın gerekliliği; ahlak ve tasavvuf ilmi zühd, sabır, rıza ve namazda kalbin huzuru gibi manevî/ruhî hayata dair konuları; amelîyyât/fıkıh ilmi de namaz, oruç, hac, muamelat vb. amelî konuları içermektedir. Görüldüğü üzere bu tarifi sadece fıkıh değil, kelam ve tasavvufu da ihtiva edecek şekilde geniş bir kapsama sahip olduğu bir gerçektir. (Molla Hüsrev, 1321h: 10) Bu sebepten olsa gerek ilk dönem fakihlerinin bir kısmının kelam veya zühd/tasavvuf alanlarında da eserler verdikleri görülmektedir. Fakihliği ve usulcülüğü ile öne çıkan Hanefî âlimlerden Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin de fıkıh alanındaki eserleri yanında tasavvufî konuları ihtiva eden *el-Emedü'l-aksâ* adlı bir eser yazması da bu anlamda dikkat çekmektedir.

Bu makalenin yazılış amacı Debûsî'nin *el-Emedü'l-aksâ* adlı, genel olarak tasavvufa dair konuları ihtiva eden eserini tanıtmak, böylece bu eseri çerçevesinde

Debûsî'nin tasavvufî yönüne de dikkat çekmektir. O, bu eserinde genel olarak sûfî müelliflerin ele aldığı konuları kendi üslubuyla etraflı bir şekilde ortaya koymaya çalışmıştır. Makalemizde öncelikle onun hangi ilmi muhitte yetiştiği, hocaları ve öğrencileri hakkında kısaca bilgi verilecek sonrasında ise *el-Emedü'l-aksâ* adlı eseri içeriği yönüyle tanıtılacaktır.

1. Debûsî'nin Hayatı ve Eserleri

1.1. Debûsî'nin Hayatı

Debûsî'nin tam ismi Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ ed-Debûsî'dir. Altmış üç yaşında vefat ettiğine dair bilgiden (Kureşî, tsz: II/500; İbn Kutluboğa, tsz: 192) yola çıkılırsa hicri 367 yılında doğmuş olmalıdır. Doğum yeri olan Debûse (Debûsiye) Semerkand ile Buhara arasında bulunan bir köydür. (İbn Hallikân, tsz: III/48; İbn Kutluboğa, tsz: 193; Zirikli, 2002: IV/109) Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Hanefî mezhebinin büyük âlimlerinden birisi olduğu ifade edilmiştir. Delilleri çıkarsama ve nazar ilminde darb-ı mesel (Sem'ânî, tsz: V/273; İbn Hallikân, tsz: III/48; İbn Kesîr, tsz: XV/678) verilecek kadar iyi yetişmiş bir âlimdir. Bu hususu belirtmek sadedinde olmalı ki onun, ümmetin en zekilerinden birisi olduğu söylenmiştir. (Zehebî, tsz: XVII/521) Kendisi hakkında bilgi veren bazı müellifler, hilâf (mezhepler arası mukayeseli hukuk) ilmini ilk olarak ortaya koyan kişinin Debûsî olduğunu belirtirler. (İbn Hallikân, tsz: III/48; Zehebî, tsz: XVII/521; İbn Kesîr, tsz: XV/678; Kureşî, tsz: II/499-500 İbn Kutluboğa, tsz: 192; Leknevî, 1324h: 109; Zirikli, 2002: IV/109) Debûsî'nin Semerkand ve Buhara'da dönemin önde gelen âlimleriyle münazaralar yaptığı rivayet edilmiştir. Hatta bir defasında yaptığı münazarayı kazandığında karşıdaki şahıs ona gülmüştür. O da bunun üzerine şu şiiri okumuştur:

Ne oluyor da ben ona delille galip geldiğimde, bana gülerek ve kakhaha ile karşılık veriyor.

Eğer kişinin gülmesi fikhından ileri geliyorsa, çöldeki ayı ondan daha fakihdir. (İbn Hallikân, tsz: III/48; İbn Kesîr, tsz: XV/678; İbn Kutluboğa, tsz: 192; Kureşî, tsz: II/500; Leknevî, 1324: 109)

Hicri V. yüzyılda Bağdat'ta ağırlığını kaybeden Irak Hanefî geleneğinin Buhara'da tekrar canlanmasını sağlayan âlim Debûsî olup, onun etkisi ile Hanefî mezhebinin fıkıh teorisinin klasik yapısı Orta Asya'da inşa edilmiş ve bu bölge Hanefîliğin hem entelektüel hem de toplumsal anlamda etkili olduğu tek merkez olarak kalmıştır. (Bedir, 2017: 133) Debûsî, kendisinden sonra yazılmış olan ve Hanefî usulünün tartışmasız temel klasikleri kabul edilen Pezdevî (ö. 482/1089) ve

Serahsî'nin (483/1090) usulleri üzerinde kapsam ve genel yaklaşım itibariyle belirleyici bir etkiye sahip olmuş, bu yüzden Pezdevî ve Serahsî ile birlikte Hanefî fıkıh teorisinin kurucuları olarak görülen üç âlimden birisi sayılmıştır. (Özel, 2014: 49; Akgündüz, 1994: IX/66; Bedir, 2017:133-134) Onun etkisinin sadece Hanefî fıkıh âlimleri ile sınırlı kalmayıp, Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) gibi diğer fıkıh mezheplerine mensup usulcülere kadar uzandığı, zira onların da eserlerinde Debûsî'nin görüşlerine yer verdikleri görülmekte, hatta İbnü'l-Arabî (ö.0543/1188) vasıtasıyla eserlerinin Endülüs'e taşındığı, bundan da öte Endülüs'ün büyük filozofu ve fakihî olan İbn Rüşd'ü (ö. 595/1198) dahi etkilemiş olmasının muhtemel olduğu tespitleri yapılmıştır. (Koca, 2009: 53) Ayrıca o, Hanefilerce “el-Kudâtü's-seb'a” (yedi kâdi) diye bilinen fakihler arasında yer alır. (Akgündüz, 1994: IX/66; Kureşî, tsz: II/500)

Debûsî'nin sadece fakihliği ve usulcülüğü ile öne çıkmadığı, fıkıh mezhepleri arasında mukayese (*ilm-i hilâf*), tasavvuf, kelam ve hatta felsefeye uzanan geniş bir ilgi alanına sahip çok yönlü bir entelektüel âlim olduğu görülmektedir. (Bedir, 2017: 134) Tabakât müelliflerinin çoğunluğu Debûsî'nin hicri 430 tarihinde Buhara'da vefat ettiğini belirtmekle birlikte, 432 senesinde vefat ettiğine dair görüşler de bulunmaktadır. (Sem'anî, tsz: V/273; Zehebî, tsz: XVII/571; Kureşî, tsz: II/500; İbn Kutluboğa, tsz: 192,330) Eserleri bölümünde de ele alınacağı üzere Debûsî, genel olarak fıkıh ve fıkıh usulüne dair yazdığı kitaplar ile tanınmaktadır. Buna karşın bu çalışmanın da konusu olan ve ağırlıklı olarak tasavvufî meseleleri ele aldığı *el-Emedü'l-aksâ* isimli eseri fıkıhla doğrudan ilgili olmayan tek eseri konumundadır.

1.2. Debûsî'nin Hocaları

Kaynaklarda Debûsî'nin yetişmesinde en çok emeği olan âlim olarak Ebû Cafer b. Abdullah Üs(t)rüşenî'nin (ö. 400/1009) öne çıktığı görülmektedir. Üs(t)rüşenî'den itibaren mezhebin kurucu imamı olan Ebû Hanife'ye (ö. 150/767) kadar olan ilim silsilesi olarak da iki farklı ulema zinciri bulunmaktadır. Birinci silsile; Üs(t)rüşenî - Ebû Bekr Muhammed b. Fadl el-Kumârî (ö. 381/991) - Sebezmûnî (ö. 340/952) - Ebû Hafs es-Sağîr (ö. 264/877) - Ebû Hafs el-Kebîr (ö. 217/832) - Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805) ve İmam Ebû Hanife şeklindedir. (Leknevî, 1324h: 23,138) İkinci silsile ise; Üs(t)rüşenî - Cessas (ö. 370/981) - Kerhî (ö. 340/952) - Ebû Said el-Berdaî (ö. 317/930) - Nusayr b. Musa (ö. ?) - İmam Muhammed ve İmam Ebû Hanife şeklindedir. (Leknevî, 1324h: 57,58) Bu iki ulema silsilesi incelendiğinde Debûsî'ni hocası konumundaki Ebû Cafer b. Abdullah

Üs(t)rüşenî'nin, hem Ebû Bekir Muhammed b. Fadl'in hem de Ebu Bekir Ahmed el-Cassâs'ın öğrencisi olduğu görülmektedir.

1.3. Debûsî'nin Öğrencileri

Kaynaklarda Debûsî'nin öğrencisi olarak iki isim zikredilmektedir. Bunlardan birincisi Ebû Nasr Ahmed b. Abdurrahman b. İshak er-Rîğdemûnî (ö. 493/1100), ikincisi ise Alâüddîn Ali el-Mervezî'dir. (ö. ?). Rîğdemûnî'nin Buhara kadılığı yaptığı ve mahkeme sicilleri ve şartları konusunda yazdığı “*Gureru 'ş-şurûl*” adlı bir eserinin bulunduğu belirtilmektedir. (Kureşî, tsz: I/186; Leknevî, 1324h: 23, 92,150; Sem'ânî, tsz: VI/206) Alâüddîn Ali el-Mervezî hakkında kaynaklarda pek fazla bir bilgi bulunmamakla birlikte, kadılık görevinde bulunduğu ve Debûsî'den fıkıh ilmi öğrendiğine dair bilgiler aktarılmıştır. (Leknevî, 1324h: 164) Debûsî'nin öğrenci sayısının az olmasının sebebinin onun kendisini ilim öğrenip yazmaya adanmış olması ve genel olarak zamanının çoğunu kadılık görevini yerine getirmeye ayırmış olmasıyla açıklanabileceği dile getirilmiştir. (Saritepe, 2008: 150)

1.4 Debûsî'nin Eserleri

1.4.1. *el-Esrâr fi'l-furû.*

Bu eser, genel olarak tüm tabakât yazarları tarafından Debûsî'ye nispet edilen, bu nedenle ona aidiyeti konusunda herhangi bir şüphe olmayan bir kitaptır. (İbn Hallikân, tsz: III/48; Zehebî, tsz: XVII/521; Kureşî, tsz: II/499; Leknevî, 1324h: 109; Sem'ânî, tsz: V/273; İbn Kutluboğa, tsz: 192,330; Katip Çelebi. 1941: I/81) Furû fıkıh ile ilgili sistematik bir eser olup bu eserde Debûsî delilleriyle birlikte ele aldığı meseleleri mukayeseli bir şekilde incelemektedir. Bir mukaddime ile kırk yedi kitaptan oluşan eserde müellif, konuları incelerken önce ana meseleyi ortaya koymakta ihtilafı hususlarda ise evvela tercih ettiği görüşü, sonra da diğerlerini delilleriyle birlikte zikretmektedir. (Akgündüz, 1994: IX/66; Özel, 2014: 50) Özellikle ihtilafı meselelerde öncelikle tartışmalı konuyu, muhalif tarafların kimler olduğunu ve hangi görüşü savunduğunu özetleyen bir cümle ile ortaya koyar. Sonra her bir tarafın delillerini, tarafların bu delillere verdiği cevapları aktarır ve kendi tercih ettiği görüşü belirtir. Tartışmanın sonunda ihtilafın kaynağı olarak gördüğü ilkesel ayrışma noktasını tespit ederek konuyu tamamlar. (Yetkin, 2021: 584) Bu yönüyle yani mezhepler arası ihtilaflara yer verilmesi sebebiyle hilâf kitabı özelliği taşıdığı da görülmektedir. (Koca, 2009: 55)

1.4.2. *Te 'sisü 'n-nazar fi 'htilafi 'l-eimme.*

Bu eserin Debûsî'ye aidiyeti konusunda çeşitli tartışmalar olmakla birlikte, İbn Kutluboğa (ö. 881/1447), Takıyyüddin b. Abdülkadir et-Temîmî (ö. 1010/1601) ve Katib Çelebi (ö. 1067/1657) gibi tabakât yazarları tarafından ona nispet edilmektedir. (Kâtib Çelebî, 1941: I/334; Akgündüz, 1994: IX/66; Özel, 2014: 50; Koca, 2009: 62-63) Bu konudaki araştırmalar da bu eserin Debûsî'ye aidiyetini doğrular nitelikte olup, onun mukayeseli İslam hukukunun (ilm-i hilâf) kurucusu sayılmasını sağlayan temel eserinin de bu olduğu görülmektedir. (Koca, 2009: 55) Debûsî, bu eserinde Ebû Hanife, Ebû Yûsuf (ö. 182/798), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Züfer b. Hüzeyl (ö. 158/775), Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî (ö. 204/819), İmam Şâfiî (ö. 204/820), İmam Mâlik (ö. 179/795) ve İbn Ebî Leylâ (ö. 148/765) gibi büyük fakihler arasında ihtilafli olan doksandan fazla temel hukuk kaidelerini sekiz kısma ayırarak mukayeseli bir şekilde incelemektedir. Ortaya koyduğu bazı esasların, bu eserden oldukça etkilenmiş olan Zeynüddin İbn Nüceym'in (ö. 970/1563) *el-Eşbâh ve'n-nezâir*'i kanalıyla Mecelle'nin küllî kaidelerine de yansıdığı belirtilmiştir. (Akgündüz, 1994; IX/ 66; Özel, 2014; 50)

1.4.3. *Takvîmü'l-edille fi'l-usûl.*

Debûsî'nin en meşhur eserlerindedir. Tabakât yazarlarının ittifakla bu eseri ona nispet ettikleri görülür. (Sem'ânî, tsz: V/273; İbn Hallikân, tsz: III/48; Zehebî, t.y., s. XVII/521; Kureşî, tsz: II/499; İbn Kutluboğa, tsz: 192, 330; Kâtib Çelebî, 1941: I/467; s.; Leknevî, 1324h: 109) Usûl-i fıkha dair olan bu eser, Pezdevî ve Serahsî başta olmak üzere bütün Hanefî usûlcülerinin de temel kaynağı konumundadır. (Akgündüz, 1994: IX/66; Bedir, 2010: XXXIX/493) Dilinin sadeliği, sisteminin mükemmelliği ve mukayeseli metotla kaleme alınmış olması en önemli özelliklerindedir. (Akgündüz, 1994: IX/66; Özel, 2014; 50) Aynı zamanda bu eser münferit ve somut olaylardan hareketle soyut hukuki ilkeleri tespit etmesi nedeniyle, fıkıh usulünde fukaha metodunu uygulayan ilk eserlerden birisi olarak görülmüştür. (Koca, 2009: 6) Bu eser üzerine Ebû'l-Usr el-Pezdevî tarafından bir şerh yapılmış ve bu şerhin Hanefî uleması tarafından muteber görülen güzel bir şerh olduğu ifade edilmiştir. (Kâtib Çelebî, 1941: I/467; Bedir, 2010: XXXIX/494) Ayrıca Debûsî'nin öğrencisinin öğrencisi olan Ersâbendî (ö. 512/1118) de bu eseri ihtisar etmiştir. (Kureşî,tsz: III/148; Kâtib Çelebî, 1941: I/467; Bedir, 2010: XXXIX/494) Debûsî'ye, *et-Ta'lika fi mesâilî'l-hilâf beyne'l-eimme* adlı bir eserin daha ayrı bir eser olarak nispet edildiği bazı kaynaklarda dile getirilse de (İbn Haldun, 2004: II/637; Kâtib Çelebî, 1941: I/721) bu kitabın *Te'sîsü'n-nazar*'ın ayrı bir nüshası olduğu belirtilmiştir. (Akgündüz, 1994, IX/66; Koca, 2009: 62)

Debûsî'ye ait bu temel eserlere ek olarak onun, *el-Envâr fî usûli'l-fikh*, *en-Nazm fî'l-fetâvâ*, *Şerhu'l-câmi'l-kebîr*, *Tecnîs ve Hızânetü'l-hüdâ* adıyla eserlerinin bulunduğu da tabakât yazarlarınca belirtilmiştir. (Kâtib Çelebî, 1941: I/196,352,569,703; Leknevî, 1324h: 109; Akgündüz, 1994, IX/66-67)

Tabakât âlimlerince, ortak bir görüşle Debûsî'ye nispet edilen bir diğer eser ise *el-Emedü'l-aksâ*'dır. (Sem'ânî, tsz: V/273; Zehebî, tsz: XVII/521; İbn Kutluboğa, tsz: 193; Kâtib Çelebî, 1941: I/168; Akgündüz, 1994, IX/66; Özel, 2014: 50) Bu makalenin de konusu olan ve Debûsî'nin doğrudan fıkıh ile ilgili olmayan tek eseri konumundaki *el-Emedü'l-aksâ* isimli kitabını ayrı bir başlık altında ele alacağız.

2. Debûsî'nin *el-Emedü'l-aksâ* İsimli Eseri¹

Debûsî'nin bu eseri ağırlıklı olarak tasavvufî konuları ele almakla birlikte, yaratılış, Allah'ın sıfatları, nübüvvet vb. akaid konularını da ihtiva eden önemli bir eserdir. Bu eser, özellikle fakihliği ve usulcülüğü ile öne çıkmış olan bir âlimin tasavvuf ve bazı kelmâî konulara dair müstakil olarak kaleme almış olduğu bir eser olması yönüyle dikkat çekicidir. Ayrıca kendinden önce bu alanda yazılmış kitaplarda genelde dağınmış vaziyette yer alan tasavvufa dair konuların bir sistematik dahilinde ele alınmış olması da bu kitabın önemini artıran bir husustur. Bu eserde insanın kendini (ruh ve beden olarak) tanıması, rabbini bilmesi, yaratılış, bilgi ve amel etmeye dair durumlar, ruh ve nefsin insan üzerindeki etkilerinin açıklanması, amellerin reddedilmesine sebep olan kalbî ve nefsî hastalıkların ve bunların çarelerinin ortaya konması gibi önemli tasavvufî ve kelmâî konular ele alınarak incelenmiştir.² (Saritepe, 2008: 150) *el-Emedü'l-aksâ*, ilk olarak Muhammed 'Abdulkadir 'Ata tarafından 1985'te tahkik edilerek Beyrut'ta neşredilmiştir. Muhakkik bu tahkik çalışmasında beş nüshadan faydalandığını, Daru'l-kütübi'l-mısriyye'deki nüsha ile Elyazmaları Enstitüsü'ndeki nüshanın aynı olduğunu ifade ederek yararlandığı dört nüsha hakkında bilgi vermektedir.(Saritepe, 2008, s. 151) *el-Emedü'l-aksâ* daha sonra Abdülğani Mistû'nun tahkiki ile 2008 yılında Beyrut'ta el-Mektebetü'l-Asriyye Yayınevi'nce de basılmıştır.

2.1. Eserdeki Üslubu

¹ Tanıtımını yaptığımız *el-Emedü'l-aksâ* kitabının Abdülğani Mistû tarafından tahkik edilen ve el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut, 1429/2008'de yayınlanan baskısı esas alınmıştır.

² Saritepe'nin verdiği bilgilere göre eserin ülkemizdeki yazma nüshaları Atuf Efendi, no: 1384; Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyuddin Efendi, no: 1633-1682; Laleli, no: 1337; Şehit Ali Paşa, no: 2/1459; Esad Efendi, no: 1/3521; Carullah Efendi, no: 984 ve Topkapı Sarayı, no: 307 numaralarda kayıtlıdır.

Bu eserin tasavvuf ve ahlaka dair bir kitap olması hasebiyle hikmet ve nasihatler içerdiği ayrıca ağır bir üslupla telif edildiği belirtilmiştir. (Kâtib Çelebî, 1941: I/352; Akgündüz, 1994: IX/66; Özel, 2014: 50) Çünkü kitapta nefis ve kalbin halleri, insanın hakikati ve dünyaya ve ahirete taalluk eden birçok konu derinlemesine işlenmektedir. Dolayısıyla konular ağır bir üslupla ele alınmıştır. Debûsî'nin kitabında ele aldığı konuları yer yer soru cevap üslubu ile anlattığı da görülmektedir. (Örnekler için bk. Debûsî, tsz: 10-13)

2.2. Kitabın Bölümleri

el-Emedü'l-aksâ, bir mukaddime ve on bir bölümden oluşmaktadır. Debûsî, eserin mukaddimesinde kısaca insanın hürriyetini tarif etmiş ve bu hürriyeti gerçekleştirme vesilelerine değinmiştir. Sonrasında ise kişinin yaratıcısıyla muamelesini ele alarak konuya dair açıklamalarda bulunmuştur. Kitapta ele alınan konular ve bu konulara dair özet bilgiler başlıklar halinde şu şekilde aktarılabilir:

2.2.1. Nefisle Cihad. Bu bölümde şu alt başlıklara yer verilmiştir: a) Beden, nefis ve ruh arasında savaş b) Bu savaştan kurtulma yolları c) Bu savaşın neticesi. (Nefisle mücadele konusunda geniş bilgi için bk. Muhâsibî, tsz: 45-54; Hucvirî, 2007: II/627-638; Kuşeyrî, tsz: 188-191; Gazzâlî, tsz: 939-963)

Debûsî, insanı oluşturan unsurları ruh, nefis, kalb ve baş (beyin) şeklinde açıklamaktadır. Bunlardan ruhun, yönü Allah'a dönük ve Allah'tan gelen bir “emir” olduğunu, nefsin ise yönü dünyaya dönük yani dünyayı temsil eden bir “emir” olduğunu belirtir. Beden, nefis ve ruh cevherleri arasında sürekli bir mücadele olduğundan bahsetmekte, bedenın ra'iyeye (yönetilen), nefsin dünyadan olan emir, ruhun ise Mevlâ'dan olan emir konumunda olduğunu dile getirmektedir. Bu iki emir birbirinin zıttı mesabesinde olup, bunların her birinin de yardımcıları bulunmaktadır. Beyin, nefsin yardımcısı konumunda iken; kalp ise ruhun yardımcısı konumundadır. Beyin duyuları kullanarak dünyalık isteklere meyil eder, böylece nefse hizmet etmiş olur. Ruh ise kalp ve akıl sayesinde insanı bakî olana (uhrevî yüce gayelere) ulaştırmayı amaç edinir. İnsanın yaşamında nefis ve ruh emirlerinden hangisi daha etkin olursa, insan o yönde bir yaşam sürer. Bu mücadele sonucuna göre ya dünyevî arzularından soyutlanarak Hakk'a yönelmiş olur yahut da nefis galip gelir ve dünyaya meyleder. (Debûsî, tsz: 14-19. Debûsî'nin görüşlerinin değerlendirilmesi için bk. Türker, 2008: 41-47) Debûsî, dünyanın bir deniz, nefsin gemi, peygamberin denizci/gemici, aklın yıldız, Allah'tan gelen başarının da fayda veren bir rüzgâr olduğunu ifade eder. Sonra yıldızlara uyulduğunda ve peygambere itaat edildiğinde güzelce esen rüzgâr ve elçi sayesinde müjdeye ulaşılacağını belirtir. (Debûsî, ts: 19)

2.2.2. Yaradılmışların Aslının Hikmeti. Bu bölümün alt başlıkları şu şekildedir: a) İnsan niçin cinlere üstün kılındı. b) Melekler, neden Âdem'e (as) secde ettiler.

Debûsî bu bölümde öncelikle insanın su ve toprağın karışımı olan çamurdan, cinlerin ise alevli ve dumansız ateşten yaratıldıklarını belirttikten sonra insanın yaratılması ile yeryüzünün hilafetinin cinlerden insana geçtiğini ifade eder. Daha sonra Âdem'in (as) cinlerden üstün olduğuna sebep olarak şu aslî dört hikmeti zikretmektedir: a) “Dumansız (yalın) ateşten cevheri değil arazi vesilesiyle faydalanılır. Suyun ise hem cevheri hem de arazi ile istifade edilir. Su içilir ve taşınır. Toprak da kendisinden faydalanılandır.” Buna göre su ve toprak, ateşe göre kendilerinden daha çok istifade edilen şeyler olduğundan bunlar ateşten daha üstündür. b) “Ateşin tabiatında yücelik (uluv) bulunur. Bundan da kibir ve inkâr oluşur. Su ve toprağın tabiatlarında ise daha aşağıda olma vardır. Bundan da tevazu ve ikrar doğar.” Onun bu ifadesine göre, güzel ahlâkî özellikler, kötü ahlâktan daha üstün olduğundan güzel ahlâk timsali olan da diğerlerinden daha üstün olmaktadır. c) “Ateş şekli değiştirir ve asılları yakıp tüketir. Toprakla su ise çekirdek ve daneleri büyütür, ölü ve leşleri de çürütür.” Bu açıklamadan yakıp harap edenin kötü, buna karşın adeta dirilmeye ve hayata vesile olanın ise hayırlı olduğu sonucu çıkmaktadır. d) “Su ve toprak arasında apaçık bir denge vardır. Öyle ki, toprak suyun kendisinde karar kılması için bir asıdır. Su da onun karışımı mesabesindedir.” Debûsî, tsz: 22-23)

Debûsî bu dört özellikten dolayı insanın yaratılış yönü ile cinlere üstün kılındığını belirttikten sonra meseleyi meleklerin Hz. Âdem'e neden secde ettiklerine getirir ve bunu şu dört hikmetle açıklar: a) Birinci hikmet, su ve toprak karanlığın (zulümât) asıdır. Melekler nûrânî, cinler ise nârîdir (ateştendir). Ateşte kuvvet ve iktidara götüren bir ışık vardır. Dolayısıyla insanın hilafetini kabul etmekle imtihan olundular. Böylelikle hilafetten dolayı insanın üstünlüğü ortaya çıkmış oldu. b) İkinci hikmet, “kulluğun eksikliğinden dolayı rubûbiyetin hükmünün gereği âlim ve hâkim olana boyun eğmenin farz olmasıdır.” Yani emri veren her şeyi en ince ayrıntısına kadar bilen ve hikmetle iş yapandır. Emredilen ise noksan olandır. Daha sonra Debûsî, Allah'ın Hz. Âdem'e meleklerin bilmediği isimleri öğrettiğini belirtir. Ona göre böylelikle melekler, yaratanın kudretini ve yaratılanın faziletini anlamış oldular. “Çünkü bilginin fazlalığı idrakin ve nurun fazlalığını gerektirir. Nuru fazla olanın da değerinin fazla olduğu anlaşılır.” c) Üçüncü hikmet, “yeryüzünde hilafetin Hz. Âdem'e verilmesinin açıklanmasıdır.” Debûsî bu hikmeti de şu şekilde açıklamıştır: “Çünkü yeryüzünün (arz) aslı topraktır. Su da mizaçtır.

Diğerleri ise tabi olanlardır. Dağlar ise kazıklarındır. Rüzgâr ve ateş de asılları değiştirendir. Nerede olursa olsun hilafete en uygun kimse aslından gelen kimsedir. d) Dördüncü hikmet, “imtihan hikmetinin izahıdır.” Debûsî bu hikmette şu hususu dile getirir. “İmtihan vesilesiyle itaat edenle asi olan birbirinden ayrılır. İnsanlığın temiz bir topraktan yaratılması bu hikmeti daha çok gösterir. Melekler aynı davranış üzere olup onlardan isyan zuhur etmez. Şeytanlardan da -ki onlar cândır- iman beklenmez. İnsanlar ise farklı hallerine göre farklılık gösterirler. Farklı kaynaklara ayrılmışlardır.” (Debûsî, tsz: 22-25) Debûsî'nin belirttiği bu son hikmete göre meleklerde isyan, şeytanlarda iman yoktur. İnsanlar ise imtihanın bir sırrı olarak farklı durumdadırlar. İman edip itaat edeni de iman etmeyip isyan edeni de bulunmaktadır. İman edip salih amel işleyenler imtihanı kazanmaları hasebiyle en değerli olanlarıdır.

Bu konuda son bir hususa da değinmek yerinde olur. Debûsî, insanın üstünlüğünü belirtme sadedinde “Allah (cc), Âdem'i kendi suretinde yaratmıştır.” (Buhârî, “İsti'zan”, 1; Müslim, “Cennet”, 28) hadisine yer vermiştir. Sonra bu suretin, Allah'ın devesi ve Allah'ın evi tamlamalarında olduğu gibi izafe edilenin değerini belirttiğini ifade etmektedir. Yoksa Allah'ın bir suret ve cisimden beri olduğunu belirtir. (Debûsî, tsz: 25)

2.2.3. Dört Fasil. Bu başlıkta insanın toplam hayatı dört fasıla açıklanmıştır. Konuya dair alt başlıklar şunlardır: a) İnsanın dönemleri/evreleri ve dört fasıl b) Tevekkül ve tessebbüb arasında rızık c) Rızıkın sebeplere bağlanmasının hikmeti d) Veren el, alan el.

Debûsî bu bölümde insanın hallerinin dört fasla taksim edildiğini ve bu fasılların da cenin, çocukluk, gençlik ve yaşlılık şeklinde olduğunu, bunlardan cenin döneminin kış, çocukluk dönemi ilkbahar, gençlik ve yaşlılık dönemlerinin de yaz ve sonbahar timsali olduklarını belirtmektedir. (Debûsî, tsz: 26)

Debûsî, tevekkül ve tessebbüb arasında rızıklanma konusunda insanın şu halleri olduğunu söyler: Önce anne karnında cenin halindedir. Bu durumda ceninin hiçbir şeyden haberi yoktur. Rezzâk olan Rabbi ona rızıkını verir. Dünyaya gözlerini açtığında anne ve babasına havale edilir. Annesi emzirir, babası ise nafakasını temin eder. Sonra gençlik hali gelir. Bu durumda sebeplere yapışır ve rızık temini için çalışır. Çoluk çocuk sahibi olunca da aynı şekilde çocuklarını geçindirebilmesi için çalışır. Debûsî, bu açıklamalardan sonra sözü önemli bir konuya getirerek “eğer bir insan, hayatı boyunca rızık meselesinde sadece Allah'a dayanıp güvenir de başkasını hakiki müessir olarak görmezse ona her anında bol bol rızık geleceğini” belirtir.

Onun ifadesine göre; “Allah nasıl kişiyi cenin haldeyken zayı etmeyip acıktığında doyurduysa kemâl yaşına gelinceye kadar da aynı şekilde zayı edip aç bırakmaz.” Debûsî, bütün rızkın Allah’tan geldiğine vurgu yapmak için önce; “*Gökte rızkınız ve size vaad olunan şeyler vardır.*” (Zâriyât 51/22) ayetine dikkat çeker. Sonra da rızık verme konusunda onun bir ortağı bulunmaması hakkında; “*Göğün ve yerin Rabbine andolsun ki o (size vadolanlar), sizin konuşmanız gibi gerçektir.*” (Zâriyât 51/23) ayetine işaret eder. Daha sonra her canlının rızkını Allah’ın tekeffül ettiğini “*Yeryüzünde kımıldayan hiçbir canlı yoktur ki rızkı Allah’ın üzerine olmasın.*” (Hûd 11/6) ayetine dayanarak ifade eder. Debûsî, rızkın sebeplere bağlanması hakkında şöyle bir açıklama yapar: “Dünya imtihan, karmaşıklık ve şüphelerin bulunduğu bir yerdir. Allah da imtihan gereği sınavda olan kulların rızıklarını kullar tarafından hissedilen sebeplere bağlamıştır ki, nefis bu sebepleri görsün ve rızık talebinde bedeni bu sebeplere sevk etsin.” (Debûsî, tsz: 28-31)

Debûsî, veren el, alan el meselesinde ise insanların farklı tabakalara ayrıldıklarını, tek düze olmadıklarını, Resûlullah’ın da onlara kurtuluşun hangi şeyde olduğunu öğretecek şekilde konuştuğunu belirtir. Örneğin Bilâl Habeşî’ye; “*İnfak et ey Bilal! Sakın arşın sahibinin azaltacağından korkma.*” (Taberânî, tsz: X/192) dediğini aktarır. Ayrıca kendisinin de Allah’ı tercih ettiğini hanımlarını ise dünya ve ahiret arasında tercihte bulunmaları konusunda serbest bıraktığını zikreder. (Ahzab 33/28-29) Daha sonra asr-ı saadetten şu örneği verir: Tebuk seferine çıkarken ordunun donatılması için Hz. Peygamber’in yaptığı çağrı üzerine Hz. Ebû Bekir, malının tamamını tasadduk etmiş, kendisine ailene ne bıraktın diye sorulunca da; “Aileme Allah ve Resûlünü bırakıyorum” demiştir. Hz. Ömer de malının yarısını tasadduk etmiştir. (Ebû Dâvud, “Zekât” 40; Tirmizî, “Menâkıb”, 43) Onların bu davranışları veren el olmanın faziletini ortaya koymuş olmaktadır. (Debûsî, tsz: 34)

2.2.4. Kulluk (Ubûdiyyet). Kitabın dördüncü bölümünde kulluk konusu işlenmektedir. Bu bölümün alt başlıkları ise; a) Nimet vereni (mün’im) tanıma yolları b) Taksime rıza yolları c) Allah’ın kelimesine boyun eğme yolları d) Allah’a itaatın kısımları e) Allah’a kulluk ve O’ndan başkasına kulluk şeklindedir.

Debûsî’ye göre ubûdiyyet, nefsin sıfatı, ibadet ise fiillerin sıfatıdır. Ona göre nimet veren, şu dört şekilde bilinir: Bir insan, bedenine baksa onun cüzlerden müteşekkil olduğunu ve hâdis (sonradan yaratılmış) olduğunu anlar. Cüzlerden bir araya gelmek araz olup, kідeme zıttır. Yine bir insan, babasına hatta âleme baksa bütün bunların da aynı şekilde olduğunu görür ve hiçbir ortağı olmayan kadim bir ilaha inanır. İnsan, hayatına baksa onun nefeslerden oluştuğunu, bu nefesler bitince ölümün geleceğini anlar. Varlığını devam ettirmekten aciz olan kimse bir varlığı ilk

olarak inşa etmekten daha aciz olur. Böylece eşi benzeri olmayan ve her şeye güç yetiren bir ilahın, varlığı yoktan yarattığının farkına varır. Yine bir insan, rızıkına baksa onu gökten inen suyla havadaki ısının birleşimiyle toprağın bitirdiği şeyler olarak bulur. Bunun için bütün şartların uygun olduğunun farkına varır. Gökle yeryüzünün faydalarını görür. Nihayet insan, saatler, günler, aylar ve senelerden oluşan zamana baksa bunun da hâdis olduğunu görür. (Debûsî, tsz: 37, 38)

Yine ona göre taksime rıza varlığın aslını, varlığın halini, nail olamadığı şeylerdeki faydayı ve afetlerin yerine kendisine verilen diğer şeyleri bilmekle gerçekleşir. Ona göre marifete ve rızaya ulaşan kimse Allah'ın kelimesine şu şekilde boyun eğer: “Bütün mülkün Allah'ın olduğunu itiraf eder. Mülkün nefsinin aleyhine olduğunu kabul eder. Gaybı kendisinin değil Allah'ın bildiğini ikrar eder.” (Debûsî, tsz: 38-40) Debûsî bu kıvama gelen kulun Allah'ın nimetini bilerek onun hikmetine kesinkes inanıp boyun eğdiğini, tüm kalbi ve aklıyla itaate rağbet ettiğini ayrıca sevgiye ulaştığı vakitteki aşğın lezzet aldığı gibi lezzetlendiğini hatta bunun bir benzerinin bulunmadığını ifade eder. Sonra da bu durumun Hz. Peygamber'in namazın gözünün nuru olduğunu bildirdiği hadisin (Nesâî, “İşretü'n-Nisâ, 1; Hanbel, 1985: XIX/305,307) bir yorumu olduğunu belirtir. (Debûsî, tsz: 38-40)

Debûsî Allah'a itaatin, nefsi ve nefsin yardımcılarını kabul etmemek, Allah'a itaatte onlara muhalefet etmek, onları Allah'a davet etme ve onlardan kendisine güç yetireni esir almak şeklinde dört kısım olduğunu zikreder. Sonra da nefse muhalefet eden kimsenin onu ilah edinmeyeceğini, isteklerinde ona muhalefet edeceğini, böylece Allah'ın kendisinin mevlâsı olacağını ifade eder. (Debûsî, tsz: 40- 41) Gerek burada gerekse kitabın birçok yerinde Debûsî açıklamalarını devamlı dört ile sınırlandırdığı görülmektedir. Bu durumun kitaptaki anlatım metotlarından birini teşkil ettiği söylenebilir.

2.2.5. Fakr. Bu bölümde şu alt başlıklara yer verilmiştir: a) Fakrı gerçekleştirme yolları b) İnsanların kısımları c) Uzlete önem veren velilerin makamları d) Dünya hakkında peygamberlerin makamları e) Dünya mertebeleri açısından insanların kısımları f) Tamahı terk etmenin güzellikleri g) Rezillikleri terk etme h) Malın kısımları i) Malın makamları. (Fakr ile ilgili geniş bilgi için bk. Mekkî, tsz: III/1493-1520; Hucvirî, 2007: I/215-226; Kuşeyrî, tsz: 302)

Debûsî, Allah'ın kulunu yarattığında onu ubûdiyyete binaen fakirlik (Allah'a muhtaç olma) sıfatı üzere yarattığını belirtir. Sonra da onu zenginliği (ğınâ) bilmek, verilene kanaat etmek, mal mülkle sevinmeyi terk etmek ve verilmeyene (veya kaybettiğine) üzülmemek şeklinde dört şeyle imtihan ettiğini ifade eder. Ona

göre zenginliği bilme yolları da dördtür: “Tesebbübden (muhtemelen mal verilmeden önceki hal kastediliyor) önceki haline bakmak, tesebbübden sonraki haline bakmak, (mala) bir şey isabet ettikten sonraki haline bakmak ve o malla faydalandıktan sonraki haline bakmak.” Daha sonra kanaat etmenin de dört şekilde olduğuna değinmekte, bunları da; “Yeterli miktarı bilmek, dünyanın tüm faydasının kendisinde toplandığını bilmek, açgözlü olmanın çirkinliklerini bilmek ve hırsın rezilliklerini bilmek,” şeklinde açıklamaktadır. (Debûsî, tsz: 49)

Debûsî, insanların dünyayla irtibatları açısından; “Mevlâyı bırakıp dünya ile meşgul olan kimse, dünyayı ilah edinen kimse, dünyayı bırakıp Mevlâsı ile meşgul olan kimse ve Mevlâsı için dünya ile mesul olan kimse” şeklinde dörde taksim edildiğini bildirir. Ona göre birinciler, cahil olan kâfirlerdir. İkinciler, bâtnilerden Karmatîler ve tâbiyyûndan olan felsefecilerdir. Üçüncüler uzlet ehli velilerdir. Dördüncüler de peygamberler ve onlara varis olan fakih zâhidlerdir. Ayrıca uzlet ehli olan velilerin de makamlarının muhabbet, haşyet, rağbet ve rahbet (korku) şeklinde dörde ayrıldığını belirtmektedir. (Debûsî, tsz: 53-54)

Ona göre peygamberlerin dünya hakkında makamları da rıza ve heybet, cömertlik, asalet (kerem), fakirlik (iftikâr) ve eli açıklık (cûd) şeklinde dördtür. Rızık açısından insanların dünyaya karşı durumları da dördtür: “Rızık dünyaya ve sebeplerden bilenler, güvenenler, Mevlâdan olan sebeplerden bilenler ve tevekkül edenler.” (Debûsî, tsz: 56-57) Debûsî, malı da helal ve haramlık durumuna göre dörde taksim etmektedir: “Birincisi, gasp edilmiş mal gibi elinde bulunan için haram olan mal. İkincisi, fasit akitlerden kaynaklanan bir sorundan dolayı maliki için haram olan mal. Üçüncüsü, kendisinde Allah hakkı bulunan ve helal olan mal. Dördüncüsü ise sahibi için sağlam bulunan ve helal olan maldır.” Ona göre malın makamları da dört olup bunlar da; “şükür ve hamd, küfür ve gazap, sabır ve rıza, acı ve şikâyet” makamlarıdır. (Debûsî, tsz: 64-66)

2.2.6. Emir. Bu başlık altında tasavvufun önemli konuları olan şu alt başlıklara yer verilmiştir: a) İyilikleri emretme yollarını tanıma b) İlahi emirleri bilme ve hikmetleri c) İbadetlerin riyazet ve hizmet olması, hizmetin de riyazetin semeresi olması d) İbadetlerin -oruç, sadaka, hac, namaz- makamları e) İbadetlerin cevaz ve fesat sınırları f) Âbidlerin kısımları -fâiz/başaran, hâsir/hüsrana uğrayan, mağrur/aldanan, ahmak- g) Amellerde ucub göstermek.

Debûsî'ye göre iyilikleri emretme yolları dördtür. Birincisi, İslam şeriatı olan meşru yol. İkincisi, onun sahibi olan peygamber. Üçüncüsü o yolun kolaylığı. Dördüncüsü ise bu yolun yüce makama olan yakınlığı. Ona göre ilahi emirler ile

hikmetleri bilme yolları da bedenî ibadetler, mâlî ibadetler, mâlî muameleler, nefsî muameleler şeklinde dördtür. İlk ikisi Allah hakkıdır. Son ikisi ise kul hakkı olan şeylerdir. O, ibadetleri riyazet ve hizmet, hizmeti de riyazetin bir semeresi olarak görür. (Debûsî, tsz.: 67-71)

Debûsî, ibadetlerin makamlarına da değinir. Ona göre orucun makamları şunlardır: “Sıddıkların, muhlislerin, yaratılmışlardan hicapsız Rabbe vasıl olanların makamı, ayrıca meleklerin ve insanların ellerinde bulunan hil’at makamı, misafirlerin makamı, şerefli olanları istihdam makamı ve kulluğa razı olma makamlarıdır.” Yine ona göre sadakada da; “eli açıklık (cûd), ihsan, cömertlik (kerem), rahmet, muhabbet, (manevi) temizlik ve şükür makamları” vardır. O, haccın makamlarının oruca benzediğini ancak hacda uzak durulacak şeylerin onun şartı, oruçta ise rüknü olduğunu belirtir. Namazın makamlarında ise şu hususları dikkatlere sunar: “Namaz, dinin direği, ezan Müslümanların şiarının ilanıdır. Namaz, günün içinde işlenen günahların; Cuma namazı, günlerde işlenen günahların; oruç, aylarda işlenen günahların; hac ise seneler içerisinde işlenen günahların kefaretidir.” Yine ona göre “namaz, asıl olanların, diğer ibadetler ise diğerlerinin kefaretidir.” Her ibadetin diğerlerinde bulunmayan kendine has bir kısım özellikleri bulunduğunu ifade eden Debûsî, delillerin gösterdiğine göre namazın tüm ibadetlerden farklı bir yeri olduğunu vurgular. Sonra da sözü ibadetlerin caiz olma ve fasit olma sebeplerine getirir ve zâhiren bu sebeplerin fıkıh kitaplarında zikredildiğini, kendisinin de “*Hizânetü'l-Hüdâ*” isimli eserinde bunları anlattığını belirtir. *el-Emedü'l-aksâ*’nın ise bu durumların bütünü anlatıldığı kitabı olduğunu ifade eder. Debûsî, âbidleri de kazanan/fâiz, hüsrana uğrayan, aldanan ve ahmak şeklinde dörde taksim etmektedir. (Debûsî, tsz: 75-82) Bu bölümü son olarak ucubun (kendini beğenmenin) ameller açısından ne kadar tehlikeli olduğunu belirterek bitirir. (Debûsî, tsz: 85-87)

2.2.7. Hapishane (Dünya) ve Memleket (Asıl Yurt). Debûsî ve sûfilere göre dünya bir hapishane, ahiret ise asıl yurttur. Konunun önemine binaen Debûsî’nin de bu şekilde bir bölüm açtığı görülmektedir. Bu bölümün alt başlıkları ise; a) Hapishane haline ilişkin özellikler b) Dünya ve kötü vasıfları c) Ahiretin mukabili dünya d) Ticaret hakkında e) Bâtının iki şehveti, zâhirin iki şehveti f) Bunlardan kurtulmanın yolları şeklindedir.

Dünyayı bir hapishane olarak gören Debûsî, mülkü tanınmanın yollarının dört olduğunu bildirir. Ona göre bu dört yol hapishanenin, orada hapsedilmenin, ameller yapmanın ve bazı belalara maruz kalmanın hallerini bilmektir. Sonra o, dünyanın niçin hapishane olarak yaratıldığının hikmetine değinir. Ona göre insanlar,

dünyada tamamen hür değillerdir. İstedikleri gibi tasarrufta bulunamazlar. Debûsî, asıl yurdu bilme yolunun hapishaneyi, orada hapsedilenlerin halini, amellerini ve nasiplerini bilmeye mümkün olduğunu ifade eder. Daha sonra hapishaneyi ve asıl yurdu bilen kimsenin hapishaneden buğz edeceğini belirtir. Hapishaneyi sevmeme amillerini de mihnet, nimete rağbet etmek, fitneden sakınmak ve emniyette bulunmak olarak ifade eder. O, önemli bir konu olan asıl yurda yolculuk için hazırlık yapılmasını tavsiye eder. Bunların da göç, tecerrüd (kalbin, dilin, elin ve bedeninin dünyalık şeylerden uzaklaşması), azık ve binit olduğunu belirtir. (Debûsî, tsz: 88-93. Gazzâlî'nin de benzer görüşleri için bk. Gazzâlî, tsz: 1102)

Debûsî, bu bölümde ticaret için de bir fasıl açar ve esas tacirin şahit olunan emin kimse, büyük tacir, uyanık ve kararlı, salim ve şanslı olduğunu zikreder. Sonra tacirin eminliğinin doğruluk, nasihat, (verilen şeyi) koruma ve geri vermede olduğunu belirtir. O, insanları da dünyada iken bir tacire benzetir. Akıllı tüccarın bazı hasletlere sahip olması ve ahirete en güzel şeyleri göndermesi gerektiğini vurgular. (Debûsî, tsz: 106) Sonra bir fasıl da dünyada çalışan kimseler için açar. Bunların da aldatici, kibirli, nasihat eden ve yardım eden şeklinde dört sınıfa ayrıldıklarını, bunlardan ilk ikisinin dünyayı talep ettiklerini, son ikisinin ise ahireti talep ettiklerini belirtir. (Debûsî, tsz: 113-115)

2.2.8. Mizan (Terazi). Debûsî bu bölümde herhangi bir alt başlığa yer vermemiştir. Mizan başlığı altında, Allah'ın dünyayı mizan için bir kefe, ahireti de diğer kefe olarak yarattığını belirtir. Ona göre, dünyada nefsin istediği şeylerin tamamı dünya kefesinin ağırlıklarıdır. Bu kefenin alakaları hissin idrak ettiği şeylerdir. Mizacın istekleri ve takva onun gözüdür. Allah'a itaat, saf altın ve en büyük inci mesabesindedir. Bunun alakaları da aklın gerektirdiği ve şeriaten duyulan şeylerdir. Beden, terazinin direğidir. Nefis, dilidir. Kalp, terazi koludur. Ruh, tartıcısıdır. Bunları belirttikten sonra Debûsî, dil, direk ve ağırlıklar arasında benzerlik ve eş olma durumunun bulunduğunu zikreder. Sonra bu son ikisi ile altın arasında mekân olarak bir zıtlık, mana olarak da bir farklılık olduğunu ifade eder. Yine ona göre dil ile tartı kolu arasında benzer olmadaki hileye ittisal vardır. Tartıcıyla arasında da yakın bir vuslat vardır. (Debûsî, tsz: 116-120)

2.2.9. Dinde İnsanların Kısımları. Bu bölümde insanların inanç, amel ve ihlas açısından durumları belirtilmektedir. Bölümün alt başlıkları ise şu şekildedir: a) Din konusunda insanların kısımları b) Sıddıklar hakkında c) Düşmanlarına karşı yardım edilmeleri açısından İbrahim, İsa, Süleyman, Musa, Muhammed (sav) peygamberler d) Fasıklar hakkında e) İnkârcılar hakkında f)

Münafıklar hakkında g) Zâhid hakkında h) Takva, mal ve vezirlik işleri i) Mali ve idari siyaset, hüküm verme görevleri.

Debûsî, insanların siddıklar, fasıklar, inkârcılar ve münafıklar şeklinde dörde ayrıldığını belirtir. Sonra siddıkların da dörde taksim edildiğini zikrederek onları şu şekilde sıralar: “Birincisi peygamberlerdir. Peygamberlerin de hayret (iyilik, seçilmişlik), ru’yet, ismet ve nusret olarak dört makamı vardır.” O, âlimlerin peygamberlerin vârisleri olduğunu bildirir ve bu durumu şu şekilde izah eder: “Çünkü peygamberler, sırf Allah ve ukba için yaşarlar. Dolayısıyla onlar, miras olarak Allah için olan ilim ve hikmet bırakırlar. Onlardan kalan dünyalık şeyler lukata gibi sadakadır. Onlara sulblerinden gelenler değil Allah’a manen yakın olanlar varis olur.” Buna delil olarak da; “Allah, “*Ey Nûh! O asla senin ailenden değildir. Onun yaptığı, iyi olmayan bir iştir.*” (Hûd 11/46) ayetini delil olarak kullanır. Sonra da Hz. İbrahim, Hz. İsa, Hz. Süleyman, Hz. Musa ve Hz. Muhammed’e yaşadıkları zamanlara göre revaçta olan ilimlerden dolayı nasıl yardım edildikleri konusunda açıklamalarda bulunur. (Debûsî, tsz: 122-132)

Siddıkların ikinci grubu velilerdir. Debûsî, velilerden kastın uzlet ehli olan veliler olduğunu vurgular. Sonra da bunların gaflet, yakaza, cihad ve hayret (şaşkınlık) şeklinde dört makamı olduğunu belirtir. Siddıkların üçüncü grubu ise ortada olanlardır (muktesidûn). Debûsî, bunlar için de iktisad, pişmanlık, inâbe, havf ve reca şeklinde dört makamdan bahseder. Siddıkların dördüncü kısmı ise zalimlerdir. Ona göre bunların da zulüm, reca, levn (kınama) ve özür makamları vardır. Debûsî, siddıkların bu şekilde dörde ayrılmasıyla alakalı “*Sonra biz o kitabı kullarımızdan seçtiğimiz kimselere (Muhammed’in ümmetine) miras olarak verdik. Onlardan kendine zulmedenler vardır. Onlardan ortada olanlar vardır. Yine onlardan Allah’ın izniyle hayırlı işlerde öne geçenler vardır. İşte bu büyük lütuftur.*” (Fâtır 35/32) ayetini delil olarak gösterir. Ayrıca hayırlı işlerde öne geçenlerin önce peygamberler sonra veliler olduğunu ifade eder. (Debûsî, tsz: 132-137)

Din konusunda insanların siddıklardan sonra ikinci kısmının fâsıklar olduğunu belirtmektedir. Debûsî, fâsıkların da tefekkür etmeyen ısrarcılar, pişman olmayan düşünenler, ayağa kalkmayan -veya şüpheci- (ğayri vâkıf) pişmanlar ve dönmeyen vâkıflar şeklinde dörde taksim edildiğini zikreder. (Debûsî, tsz: 137-139) Din konusunda insanların üçüncü kısmı, inkârcılardır. Debûsî’ye göre bunlar da düşünmeyen cahiller, görmeyen düşünenler, arif olmayan görenler ve hidayete ermeyen arifler diye dörde ayrılır. (Debûsî, tsz: 139-142) Din konusunda insanların dördüncü kısmı ise münafıklardır. Onlar da dikkatsiz alaycılar, kovulmayan

dikkatli, destek olup kovulanlar ve razı olmayan kovulanlar şeklinde dört kısımdır. (Debûsî, tsz: 142-144)

İnsanların din konusunda kısımlarını anlattıktan sonra, tüccar ve diğer çalışanlar hakkında bazı bilgiler verir. Ayrıca ticaret, zanaat ve ziraat hakkında bilgilendirmelerde bulunur ve Allah için olmayan kazancın azapla sonuçlanacağını belirtir. Debûsî, emîri yüce padişahın çobanı olarak tavsif eder. Ona göre, “asa, onun veziri, köpekler onun ordusu ve yardımcıları, koyunlar güttüğü şeyler olarak yaratılmışlardır. İnsanlardan haddi aşanlar kurtlar, dünya cilveli fahişe, şeytan simsar ve lider, akıl denetleyen ve gözlemci, melek şahit ve kâtip, amelin ecri nimet diyarı olan cennet, günahların cezası ise cehennemdir.” Debûsî burada peygamberi, insanları, günahları, sevapları, meleği, şeytanı ve gidilecek iki yeri bu şekilde temsillerle anlatmıştır. (Debûsî, tsz: 145-149)

Debûsî âlimi, kadir olan Allah’ın halifesi olarak görür. O âlimin, ayetleri ve hadisleri öğrendikten sonra vezir gibi akıllı, zeki, cüretkâr, güvenilir, kuvvetli ve benzeri bazı vasıflara sahip olması gerektiğini vurgular. Ayrıca o âlimin, dünyada hafız, ukbaya kılavuz, insanların tamamının da bir kabile olduğunu söyler. Ona göre yollar, adil veya zalimdir. Ev de harap veya mamurdur. (Debûsî, tsz: 149-150) Zahid ve zühd³ konusunda ise kısaca şunlara değinir: “İlimsiz zühd çok fena bir şeydir. Çünkü o, helak vadisine götürür de kişi kendisini hidayet yolunda zanneder. Dünyaya dalar da bunu takva sanır. Bu durum onu ateşli bir yola teşvik eder de o, bunu cennet-i me’vâ olarak görür.” Sonra Debûsî, takvanın⁴ bütün her şeyden yüz çevirmek olmadığını, Allah’ın güzel şeyleri kullarına haram kılmadığını, çeşit çeşit nimetleri kulları için yarattığını ve kullar için ziyet ve güzel rızıklar var ettiğini

³ Kuşeyrî, tasavvuf ehlinin zühd konusunda ikiye ayrıldığını, bir kısmının zühdü, haramlara karşı kendini tutmak olduğunu helal olanların ise mubah olduğunu; diğer kısmın ise zühdün haramlara karşı kendini tutmanın farz helallere karşı fazilet olduğunu belirttiklerini ifade eder. Ayrıca Süfyan es-Sevrî’nin zühdü, bayağı şeyleri yemek ve aba giymekle değil dünyaya karşı uzun emelli olmamak şeklinde tarif ettiğini zikreder. O, zühdle ilgili daha birçok tarife yer verir. Ancak burada bir tanesiyle yetinildi. (Kuşeyrî, tsz: 151-152). Gazzâlî’ye göre zühd, bir şeyden rağbeti kesip daha hayırlı bir şeye yönelmektir. Ona göre bir kimsenin hali vazgeçtiği şeye nispetle zühd, yöneldiği şeye nispetle rağbet ve sevgi (hub) olarak isimlendirilir. Zühd konusunda uzun açıklamalarda bulunan Gazzâlî zühdü, ahiretteki mükemmel nimetler karşısında dünyanın hakir olduğunu bilerek onu terk etmek şeklinde tanımlar. Ona göre zühd, malı terk etmek ve onu cömertlik ve benzeri şeyler için harcamak değildir. (Gazzâlî, tsz: 1571-1573).

⁴ Kuşeyrî’ye göre takva, bütün hayır çeşitlerini kendinde toplamaktır. Ona göre takvanın aslı, önce şirkten korunmak sonra günah ve kötülüklerden sakınmak sonra şüpheli şeyleri terk etmek sonra da (ihtiyaçtan) fazlayı bırakmaktır. O, çeşitli insanların takvasının şu şekilde olduğunu bildirildiğini haber verir. “Avamın takvası şirkten korunmak, seçkin kulların takvası günahlardan uzak durmak, velilerin takvası yapmış oldukları amelleri (manevi derecelere ulaşmak için) vesile etmemek, peygamberlerin takvası ise yaptıkları amelleri kendilerine ait görmekten sakınmaktır. Çünkü onların takvası, Allah’tan kaynaklanıp onları Allah’a götürür.” (Kuşeyrî, tsz: 142-145).

belirterek takva konusunda önemli bir meseleye parmak basar. (Debûsî, tsz: 150-153)

2.2.10. Mihnet (Meşakkat) ve Hile. Bu bölümde insanların dünyada maruz kaldığı bazı bela ve musibetlere yer verilmiştir.

Burada yemek yeme, ilaç kullanma,⁵ kadınlarla muâşeret, savaş ve ölüm, vücudun kabih ve çirkin görünümlü olmasından selamette bulunması veya bu gibi afetlere maruz kalması, vücudun manen kötü olan şeylerden selamette olması veya bunlara düçar olması gibi mihnetler anlatılmıştır. Ayrıca kalple Allah'ı bilme, öğrenciler ve kendisine tabi olanlar, Allah'ı tanımama, Allah'a daveti terk etme, Allah için kalbin istikamet üzere olması, sâlihlerle dünyada verilen bazı cezalar, davet, âlim olmayanların Allah'a daveti konularında da mihnetlere yer verilmiştir. Daha sonra hile meselesinde bazı açıklamalar yapılmıştır. (Debûsî, tsz: 161-172)

2.2.11. Davet, Rü'yet, Beşâret. Bu son bölümün alt başlıkları da şunlardan ibarettir: 1. Davet. a) Nefsin ve ruhun davetleri b) Nefsin davetinin fesadı c) Allah'ın varlığının vahdeti d) Muhkem ayetler e) Müteşabih ayetler f) İmanın sınırları ve kapıları g) Ümit ve korkuyla Allah'a çağırmanın alâmetleri 2. Rü'yet. a) Nübüvvet nuru b) Hilafet nuru c) İlim nuru d) Akıl nuru e) Dünyanın zaman ve mekân mertebeleri 3. Beşâretin fazileti. a) Âlimlerin mertebeleri b) Müminlerin mertebeleri c) Allah'ı tanımayanların mertebeleri d) İnsanın helak sebepleri e) Nefis hakkında cehalet ve bilgi sahibi olma f) Âlem hakkında cehalet ve bilgi sahibi olma g) Helakten kurtulma. (Debûsî, tsz: 173-242)

el-Emedü'l-aksa kitabının on bir bölümünün konuları yukarıdaki gibi özetlenebilir. Konulara göz atıldığında ele alınan meselelerin diğer tasavvuf eserlerinde geçen meselelerle örtüştüğü görülmektedir. Buradan yola çıkılarak fakih ve usulcülüğü ile öne çıkan Debûsî'nin tasavvufî meselelere sanki bir sûfî bakış açısıyla yaklaştığı, ayrıca tasavvuf sahasına eser yazabilecek derecede hâkim olduğu neticesi çıkarılabilir.

3. Eserde Yer Verilen Bazı Hadislerin Hz. Peygambere Aidiyeti Sorunu

⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî, tedavi olmamanın azimet, tedavi olmanın ise ruhsat olduğunu belirttikten sonra Hz. Peygamberin tedavi olduğunu zikreder ve tedaviyi tavsiye eden bazı hadislere yer verir. Daha sonra tedavi olan kimsenin tedavi olmayana karşı daha faziletli olduğunu ifade eder. Ayrıca hasta bir kimsenin tedavi olmasının onun tevekkülünü - Resûlullahın en çok tevekkül sahibi olmasına rağmen tedavi olmasından dolayı azaltmayacağını özellikle vurgular. (Mekki, tsz: II/944-951). İmam Gazzâlî de, tedavi olmanın tevekküle ters olduğu düşüncesini şiddetle eleştirir ve tedavi olunmasını tavsiye eder. (Gazzâlî, tsz: 1652-1653).

Tüm İslami ilimlerde olduğu gibi sūfler de yazdıkları eserlerde düşünce ve görüşlerini temellendirirken ayet ve hadisleri de delil olarak kullanmaktadırlar. Debûsî de tasavvufi meseleleri ele aldığı bu eserinde yeri geldikçe ayet ve hadisleri delil olarak kullanmıştır. Temel tasavvuf kitaplarında yer alan ve genel olarak tasavvufi meselelere mesned kabul edilen ayet ve hadisleri Debûsî de aynı minval üzere kitabına almıştır. Bu konuda dikkat çeken husus ise onun, ayetler ve başta kütüb-i sitte olmak üzere muteber hadis kitaplarında geçen hadisler dışında, muhaddisler ve hadis şarihleri tarafından genellikle uydurma veya çok zayıf olarak nitelenen bazı rivayetlere de bu eserinde yer vermiş olmasıdır. Örneğin, “علماء أمني” كَأَنْبِيَاءِ بَنِي إِسْرَائِيل *Ümmetimin âlimleri İsrailoğullarının peygamberleri gibidir.*” (Debûsî, tsz: 123) rivayeti bunlar arasındadır. Zira bu rivayetin herhangi bir aslının olmadığı ifade edilmiştir. (Sehâvî, tsz: 459; Kârî, tsz: 247; Aclûnî, 1351h: II/64) Konuya örnek olması bakımından Debûsî'nin eserinde yer verdiği diğer bir rivayet ise; “أفضل الجهاد جهاد النفس” *En faziletli cihad, nefisle yapılan cihaddır.*” (Debûsî, tsz: 14, 16, 18) şeklindedir. Bu rivayet bu lafızlarla herhangi bir kaynaktan geçmemektedir. Ancak bu manaya işaret ettiği düşünülebilecek olan yakın manalı rivayetler de bulunmaktadır. Örneğin Hz. Peygamber'in Tebük seferi dönüşü söylediği rivayet edilen; “*Küçük cihattan büyük cihada döndünüz. Büyük cihad nefse karşı yapılan cihaddır.*” (Aclûnî, 1351h: I/424) sözü veya “*Mücahid, Allah'a itaat etme konusunda nefsiyle cihad eden kimsedir.*” (Tirmîzî, “Fedâilü'l-cihâd”, 2; Hanbel, tsz: XXXIX, 375,381) yahut da “*Cihadın en faziletlisi kişinin Allah yolunda nefsiyle ve hevasıyla cihad etmesidir.*” (Taberânî, tsz: XVIII/309; Müttâkî, tsz: IV:430) şeklindeki rivayetler burada zikredilebilir. Bu rivayetler hakkında zayıf olduğu yönünde değerlendirmeler bulunmakla birlikte, (Aclûnî,1351h: I/424; Kârî, tsz: 206-207; İbn Teymiyye, 2004: XI/197) yine de bu tür rivayetlerin ifade ettiği anlam üzerine tasavvuf anlayışını şekillendiren temel argümanlar inşa edilmiş olduğu görülür. Debûsî'nin yukarıda aktarılan rivayeti kullanması da ya tasavvuf anlayışında bu yöndeki rivayetlerin yaygın olarak kullanılıyor olmasından kaynaklandığı veya bu rivayete benzer, yakın anlamlı rivayetlerin anlamından hareketle bu rivayete yer verdiği söylenebilir.

Fakr konusunda dünyalık bir şeye nail olan kimseye görevli meleğin haber vermesiyle Hz. Peygamberin söylediği belirtilen; “هالك بمثليه من الغم” *İşte sana (dünyalık olarak nail olduğun) şeyin iki misli gam var.*” (Debûsî, tsz: 48) sözü de burada örnek olarak zikredilebilir. Bu söz de kitapta Hz. Peygamber tarafından söylenmiş gibi zikredilmiş olsa da muhaddislere göre aslı bulunmamaktadır. (Beyhakî, tsz: XIII/205) Yine Debûsî'nin eserinde Hz. Peygamber'in söylediğini belirttiği; “لم يسبقكم” *Ebû Bekir fazilette sizi çok namaz*

ve çok oruçla değil kalbindeki bir hazine ile geçti.” (Debûsî, tsz: 94) sözünün de merfû bir senedi bulunmamaktadır. (Tirmizî, tsz: I/149; III/55; İbn Receb, tsz: 254) Aynı şekilde “*من عرف نفسه عرف ربه*” (Aclûnî, 1351h: II/262) rivayetinin de merfû bir senedi bulunmamakla beraber, Debûsî tarafından eserinde merfû bir hadis gibi zikredildiği görülmektedir. (Debûsî, tsz: 199)

Yine “*من خاف الله خافه كل شيء*” (Debûsî, tsz: 135) rivayeti de *el-Emedü'l-aksâ*'da Hz. Peygamber'e nispet edilmiştir. Ancak bu sözün kaynaklarda bazı sahabilere veya seleften birine nispet edilerek nakledildiği görülmektedir. (Aclûnî, 1351h; II/249, 310)

Debûsî'nin *el-Emedü'l-aksâ*'da yer verdiği tüm rivayetler hakkında tahliller yapmak bu araştırmanın sınırlarını aşacağından, yukarıda aktardığımız örnekler üzerinden kısaca şu değerlendirmeler yapılabilir: Merfû bir senedi bulunmayan ve muhakkik muhaddislerin hadis olarak sabit değil dedikleri bir kısım rivayetlere bu eserde hadis olarak yer verildiği görülmektedir. Böylesi rivayetlerin bu özelliklerine rağmen genel olarak tasavvuf eserlerinde de yaygın şekilde kullanılan rivayetler olduğu, hatta nefisle mücadele gibi en önemli tasavvufi argümanlara da temel teşkil ettirildiği bir gerçektir. Netice de merfû bir senedi olmamasına veya muhakkik hadisçilerce uydurma olduğu yönünde tespitler bulunmasına rağmen bir kısım rivayetlerin bazı tasavvufi kaynaklarda Hz. Peygamber'in sözüymüş gibi rivayet edildiği gibi, bu tutumun Debûsî'nin bu eserinde de sürdürüldüğü görülmektedir.

Sonuç

Ebû Zeyd ed-Debûsî, Semerkand ve Buhara bölgesinde hicri 367-430 yılları arasında yaşamış, Hanefîlerin o bölgedeki en büyük âlimlerindedir. İlim silsilesi, iki farklı yolla İmam Muhammed'e ve Ebû Hanife'ye dayanır. Gayet zeki, nazar ilminde darb-ı mesel verilecek kadar iyi yetişmiş ve hilaf ilmini ilk ortaya çıkaracak kadar fikhî ihtilaflara ve görüşlere hâkim birisidir. Bunun yanında Ebû'l-usr el-Pezdevî ve Şemsüleimme es-Serahsî ile birlikte Hanefî fıkıh usulünün kurucuları arasında yer almaktadır.

Debûsî'nin çok yönlü bir âlim olduğu görülmektedir. Genelde furû fıkıh ve usul-i fıkıh alanlarındaki eserleri ile tanınmakla beraber, tasavvuf ve ahlak alanında da tanıtımını yaptığımız *el-Emedü'l-aksâ* isimli eseri bulunmaktadır. Bu eserde ele aldığı meselelerin, genel olarak diğer tasavvuf eserlerinde de işlenen konular olduğu görülmektedir. Dolayısıyla fûru, usul, hilâf alanlarına olduğu gibi tasavvuf alanına da bu alanda bir eser telif edecek derecede hâkim olduğu söylenebilir. Kaynaklarda onun bir tasavvuf müşşidine intisap ettiği bilgisine rastlanmamakla birlikte, onun bu

eserinde ele aldığı konuları işleyişinden bu alanda sûfi müellifler kadar yetkin olduğu görülmektedir. Bizzat kendisi fikhın hem amelî/zâhiri alanında hem de bâtınî alanında eser verdiğini belirterek adeta fikh ile tasavvufun bütünlüğünü ve aralarında çatışma olmadığını ortaya koymuştur. Debûsî, insanları dünyayla irtibatları açısından; “Mevlâyı bırakıp dünya ile meşgul olan kimse, dünyayı ilah edinen kimse, dünyayı bırakıp Mevlâsı ile meşgul olan kimse ve Mevlâsı için dünya ile mes’ul olan kimse” şeklinde dörtlü taksime tabi tutmuştur. Ancak bu taksimden sonra birinci kısımdakilerin cahil olan kâfirler; ikincilerin bâtınilerden Karmatîler ve tâbiyyûndan olan felsefeciler; üçüncülerin uzlet ehli veliler, dördüncülerin de peygamberler ve onlara vâris olan fakih zâhidler olduğun belirtmiş olması anlamlıdır. Zira Debûsî, bu yaklaşımıyla uzlet hayatını seçmeyip Allah için dünyaya karşı sorumluluk bilincini yüklenen fakihleri “peygamberler ve onlara vâris olan fakih zâhidler” olarak konumlandırması, onun fikh-tasavvuf ilişkisi bağlamında sergilediği bütüncül bir bakış açısının sonucu olduğu kanaatindeyiz.

Debusî, tasavvufun ana konularına temas ederken zühd ve ilim arasında kurduğu yakın bağı hep öne çıkarmış, bu bağlamda âlimlerin peygamberlerin vârisleri olduğuna dikkat çekerek ilimsiz zühdün “korkunç bir durum” olduğu tespiti gibi özgün yorumlarda bulunmuştur. O, sûfiler gibi dünyanın ve nimetlerinin geçici olduğunun farkında olarak kalbe önem verilmesi gerektiği üzerinde hassasiyetle durmuş, nefis ve şeytan ile mücadele ve bunların etkisinden kurtulma ve en yüce gayeye ulaşma yolları hakkında geniş açıklamalarda bulunmuştur. Kurtuluşa ermenin de ancak şer’î emirlere azami riayet etmekle ve nehiyelerden olabildiğince kaçınmakla mümkün olduğunu belirtmiştir. Telif ettiği *el-Emedü’l-aksâ* isimli eserinde zikredilen bu ve benzeri hususlar üzerinde sûfi müellifler derecesinde oldukça doyurucu bilgiler vermiştir. Ele aldığı her bir konuyu kategorize ederek sınıflandırmış, derecelendirme ve mertebeye tabi tutmuş ve bunlara bağlı makamları zikrederek sistematik bir tutum sergilemiştir.

Debûsî bu eserinde mevzubahis ettiği konularla alakalı birçok ayet ve hadise de yer vermiştir. Bu konuda dikkat çeken bir husus ise bir kısım tasavvuf eserlerinde de olduğu gibi merfû bir senedi bulunmayan yahut hadis şarihlerince zayıf veya uydurma olduğu belirtilmiş bir kısım rivayetlerin Hz. Peygamber’e nispet edilmesidir. Ancak bu rivayetlerin çoğu hadis olmasa da ya seleften birinin kavli ya da meşhur sûfilerden birinin sözü olarak kaynaklarda yer almaktadır.

Hâsılı, *el-Emedü’l-aksâ*’da yer alan konulara göz atıldığında ele alınan meselelerin diğer tasavvuf eserlerinde geçen meselelerle örtüştüğü görülmektedir. Buradan yola çıkılarak fakih ve usulcülüğü ile öne çıkan Debûsî’nin tasavvufi

meselelere sanki bir sūfî bakış açısıyla yaklaştığı, ayrıca kendisinin tasavvuf alanına eser yazabilecek derecede hâkim olduğu neticesi ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- Abdülazîz el-Buhârî, A. (tsz.). *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Usûli'l-Pezdevî*, c. 1-4, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut.
- Aclûnî, İ. b. M. (1351h). *Keşfü'l-Hafâ' Ve Müzîlü'l-İlbâs*, c. 1-2, Mektebetü'l Kuds, Kahire.
- Ahmed b. Hanbel, E. A. (1985). *El-Müsned*. y.y., b.y.
- Akgündüz, A. (1994). "Debûsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* İstanbul, TDV Yayınları. c. IX, ss. 66-67.
- Ali el-Kârî, N. A. (tsz.). *el-Esrârü'l-Merfû'a fi'l-Ahbâri'l-Mevzû'a (el-Mevzû'âtü'l-Kübrâ)* 1. bs., Müessetü'r-risâle, Beyrut.
- Ali el-Müttakî, A. (tsz.). *Kenzü'l-ummâl Fî Süneni'l-Akvâl Ve'l-Ef'âl*, 5. bs, c. 1-18, Müessetü'r-risâle, Beyrut.
- Bedir, M. (2010). "Takvimü'l-edille", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları. c.XXXIX, ss. 493-494.
- Bedir, M. (2017). *Fıkıh Mezhep Sünnet*, Dem Yayınları, İstanbul.
- Beyhakî, A. b. H. (tsz.). *Şua'bi'l-Îmân*, c.1-8, Mektebetü Rüşd, Bombay.
- Buhârî, M. b. İ.(1422/2001). *el-Câmi'u's-sahîh* c. 1-8, Dâru Tavki'n-Necât, b.y.
- Çiftçi, M. H. (2021). "Muhtasarı İhtilâfî'l-Ulemâ, Ebû Ca'fer Et-Tahâvî." *Mütefekkir*, 8/15, s.309-314. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.949257>
- Debûsî, E. Z. A. (sz.). *el-Emedü'l-aksâ* el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut.
- Ebû Dâvud, S. b. E.(tsz.). *Es-Sünen*, Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, Dimeşk.
- Ebû Tâlib, M. (tsz.). *Kütü'l-Kulûb*, c1-3, Mektebetü Dari't-türas, Kahire.
- Gazzâlî, E. H. M. (tsz.). *İhyâ'ü ulûmi'd-dîn*, Dâru İbn Hazm, Beyrut.

- Hakım et-Tirmizî, (tsz.). *Nevâdirü'l-Usûl fî Ma'rifeti Ahbâri'r-Resûl*, c. 1-4, Dâru'l-cîl, Beyrut.
- Hücvîrî, A. b. O. (2007). *Keşfü'l-mahcûb* c. 1-2, el-Meclisü'l-a'lâ li's-sekâfe, Kahire.
- İbn Haldun, V. A. (2004). *Mukaddime*, c. 1-2). Yeni Şafak Yayınları, Ankara.
- İbn Hallikân, Ş. A.(tsz.). *Vefeyâtü'l-a'yân*, c. 1-8). Dâru Sâdır, Beyrut.
- İbn Kesîr, İ. İ. (tsz.). *el-Bidâye ve'n-nihâye*, c. 1-21, Dâru Hecr, Riyad.
- İbn Kutluboğa, Z. K. (tsz.). *Tâcü't-terâcim*, Dâru'l-kalem, Dimeşk.
- İbn Receb, Z. A. (tsz.). *Leţâ'ifü'l-Ma'ârif fimâ li-Mevâsimi'l-'âm mine'l-Vezâ'if*, Dâru İbn Hazm, b.y.
- İbn Teymiyye, T. A. (2004), *Mecmu'u Fetâvâ*, Mücemmei'l-Melik Fahd li Tıbbâti'l-Mushafi'ş-Şerîf, Medine.
- Kâtib Çelebî, H. H. (1941). *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, c. 1-2, Mektebetü'l-müsennâ, Bağdat
- Koca, F, (2009), *Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temelleri*. Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- Kureşî, M. A. (tsz.). *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, c. 1-5, Dâru Hecr, Riyad.
- Kuşeyrî, Z. A. (tsz.). *er-Risâle*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut.
- Leknevî, M. A. (1324h). *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Matbaâtü Dâri's-seâde, b.y.
- Mâverdi, A. b. M. (tsz.). *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, Dâru Mektebeti'l-hayât, y.y.
- Molla Hüsrev, M. b. F. (1321h.). *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi Mirkâti'l-vüsûl*. Şirket-i Sahâfiye-i Osmâniye, Dersâadet.
- Muhâsibî, E. A. H. (tsz.). *er-Riâye li Hukûkillâh*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut.
- Müslim, E.H. M. (1374-75/1955-56). *el-Câmi'u's-sahîh*. y.y., Kahire.
- Nesâî, A. b. Ş., (tsz.). *es-Sünen*, Dâru's-sel'am, Riyad.

- Özel, A. (2014). *Hanefî Fıkıh Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Sadrüşşerîa, U. b. M. (tsz.). *et-Tavzîh fî halli ğavâmizi't-Tenkîh (et-Telvîh içinde)* c. 1-2, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut.
- Saritepe, E. (2008). "Debûsî'nin Hayatı ve Eserleri". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2, s.s. 143-169.
- Sehâvî, Ş. M. (tsz.). *el-Makâsîdü'l-Hasene fî Beyâni Keşîrin mine'l-Ehâdisi'l-Müştehire 'ale'l-Elsine*, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, Beyrut.
- Sem'ânî, A. b. M. (tsz.). *el-Ensâb*, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire.
- Siĝnâkî, H. H. (tsz.). *el-Vâfî fî usûli'l-fikh*, c. 1-5, Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Mekke.
- Taberânî, M. S. (tsz.). *el-Mu'cemü'l-kebîr*, c. 1-25, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire.
- Tirmizî, M. b. İ. (1996). *el-Câmiu's-Sahîh*, Dâru'l-ĝarbi'l-islâmî, Beyrut.
- Türker, Ö. (2008). "Ebû Zeyd ed-Debûsî'de Varlık ve Bilgi İlişkisi Bakımından Ruh Meselesi". *İslamî Araştırmalar Dergisi* 20, s.s. 38-58.
- Yetkin, H. (2021). "Mâverâünnehirli Hanefî Usûl Âlimi Debûsî'nin Hilâf Eseri el-Esrâr fi'l-Usûl ve'l-Fürû: Literatürdeki Yeri ve Etkileri". M. Şimşek (Ed.), *Uluslararası Orta Asya'dan Anadolu'ya İslâmî İlimler Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (ss. 581-592). Karabük Üniversitesi Yayınları.
- Zehebî, Ş. M. (tsz.). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, Müessetü'r-risâle, Beyrut.
- Zirikli, M. H. (2002). *el-A'lâm*, c. 1-8, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

Araştırmacıların katkı oranı beyanı / Contribution rate statement of researchers:

1. Yazar/First author %50
2. Yazar/Second author %50

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir. (No potential conflict of interest was reported by the authors).